Historicity Research Journal
Volume 2 | Issue 7 | March 2016

Impact Factor : 0.4521(UIF)
ISSN:- 2393-8900

Research Article

" पर्यावरणीय संदर्भातून भारतातील लिंगभाव दृष्टीकोनाचा विकास "

सुनिता बोर्डे खडसे

इतिहास विभागप्रमुख, श्रीमती सी.बी.शाह महिला महाविद्यालय, सांगली.

गोषवारा –

मानवी उत्पत्ती इतकेच स्त्रियांचे निसर्गाशी आणि पर्यावरणाशी असलेले नाते प्राचीन आहे. निसर्गातील सुक्ष्म घडामोडी टीपण्याचे आणि त्यांना जपण्याचे काम प्राचीन काळापासुन स्त्रियांनी केलेले आहे. १९७० च्या दशकात स्त्रीवादी चळवळीने एक नवे स्त्रीभान दिले, परीणामी अनेक स्त्रीवादी विचारप्रवाहांचा उदय झाला. स्त्रियांचे निसर्गाशी आणि पर्यावरणाशी असलेले नाते या मुळ विचारधारेला प्रमाण माानून स्त्रीवाद या विचारप्रवाहातंर्गत पर्यावरणवादी स्त्रीवादी दृ टीकोनाचा उदय झाला. पर्यावरणवादी स्त्रीवादी दृ टीकोनाची मांडणी आणि विकास करण्यामध्ये मारीया मिस, वंदना शिवा, बीना अग्रवाल, गॅब्रिएल डीट्रीच या सारख्या महत्वाच्या स्त्रीवादी विचारवंत स्त्रियांचा मोलाचा वाटा होता. पर्यावरणाचाी होणारी हानी आणि ऱ्हास यांचा सर्वात जास्त परीणाम स्त्रियांवरच होत असतो कारण पुरू ांपेक्षा स्त्रियांच्याच कामाचा जास्त संबंध निसर्गाशी येतो पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी म्हणूनच स्त्रियांनी वेळोवेळी केलेल्या अनेक चळवळी आपणास इतिहासात पहावयास मिळतात. सांप्रत लिंगभाव दृ टीकोन हा प्रभावी मानला जात आहे, त्याचा पर्यावरणवादी स्त्रीवादी दृ टीकोन आणि विकासाशी असलेला सहसंबंध तपासण्याचा प्रयत्न सदर ोधनिबंधा मध्ये केलेला आहे.

मुख्य शब्द – लिंगभाव, पर्यावरण, स्त्रीवाद, विकास

प्रस्तावना –

मानवी उत्पत्ती इतकेच स्त्रियांचे निसर्गाशी आणि पर्यावरणाशी असलेले नाते प्राचीन आहे. भारतीय संस्कृतीत प्रारंभी मातृदेवतेच्या रूपात स्त्रीची पूजा केली जात असे. नवनिर्मितीची क्षमता ही फक्त स्त्री आणि निसर्ग यांच्यातच आहे या श्रध्देतून त्यांना देवीचा दर्जा प्राप्त झालेला होता. ेतीचा ोध स्त्रीने लावला या बाबत सर्वच इतिहासकारांचे एकमत आहे. निसर्गातील सुक्ष्म घडामोडी टीपण्याचे आणि त्यांना जपण्याचे काम प्राचीन काळापासुन स्त्रियांनी केलेले आहे. १९७० च्या दशकात स्त्रीवादी चळवळीने एक नवे स्त्रीभान दिले, परीणामी अनेक स्त्रीवादी विचारप्रवाहांचा उदय झाला. स्त्रियांचे निसर्गाशी आणि पर्यावरणाशी असलेले नाते या मुळ विचारधारेला प्रमाण माानून स्त्रीवाद या विचारप्रवाहातंर्गत पर्यावरणवादी स्त्रीवादी दृ टीकोनाचा उदय झाला. पर्यावरणवादी स्त्रीवादी दृ टीकोनाची मांडणी आणि विकास करण्यामध्ये मारीया मिस, वंदना शिवा, बीना अग्रवाल, गॅब्रिएल डीट्रीच या सारख्या महत्वाच्या स्त्रीवादी विचारवंत स्त्रियांचा मोलाचा वाटा होता. सांप्रत लिंगभाव दृ टीकोन हा प्रभावी मानला जात आहे, त्याचा पर्यावरणवादी स्त्रीवादी दृ टीकोन आणि विकासाशी असलेला सहसंबंध तपासण्याचा प्रयत्न सदर ोधनिबंधा मध्ये केलेला आहे.

लिंगभाव पर्यावरण दृष्टीकोन

लिंगभाव आणि पर्यावरण या दोन स्वतंत्र संकल्पनांना एका समान सूत्रात बांधून त्यावर विचार व कृती करणारा हा दृ टीकोन आहे. WID आणि GD ला एक समांतर प्रवाह आहे तो म्हणजे WED अर्थात Women Enviourment

and Development – विकासाच्या सिध्दांताकडे स्त्रियांच्या संदर्भातून पाहतांना प्र्यावरण आस्था तपासणारा असा हा दृ टीकोन म्हणजे पर्यावरणीय स्त्रीवाद , याला GED (Gender, Enviournment and Development) असेही म्हटले जाते.[१] आधुनिक काळात युरोपातील वाढत्या औद्योगीकरणाच्या अपरीहार्य परीणामातून निर्माण झालेल्या प्रदु णाच्या पार्श्वभुमीवर पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा दृ टीकोन उदयास आला. भारताच्या संदर्भात पाहू जाता या दृ टीकोनाची पाळेमुळे आपणास चिपको आंदोलनात पहावयास मिळतात. स्त्री आणि निसर्ग यांच्यातील नाते हे पुरू ा आणि निसर्ग यांच्यातील नात्यापेक्षा जास्त अतुट असते. असा या विचारप्रवाहाचा मुळ गाभा आहे. सध्याच्या जागतीकीकरणच्या युगात मानव आपल्या गरजांसाठी निसर्गाचे प्रचंड ो ाण करत आहे. वंदना शिवा म्हणतात की , पृथ्वी वरील अफाट जीवसृ टीचा मानव फक्त एक भाग आहे आणि या विविधतेला समजावून घेउन इतर जीवसृ टच्या सहयोगाने आणि निसर्गातील समतोनाचे भान ठेउनच मानवाने आपल्या गरजा भागविल्या पाहीजे.[२] पर्यावरणाचाी होणारी हानी आणि ऱ्हास यांचा सर्वात जास्त परीणाम स्त्रियांवरच होत असतो कारण पुरू ांपेक्षा स्त्रियांच्याच कामाचा जास्त संबंध निसर्गाशी येतो जसे की पाणी आणणे ही सर्वस्वी स्त्रियसंचीच जबाबदारी आहे असे इथली पुरू ासत्ता मानत असते. पाण्याची सहज व सूलभ उपलब्धता ही स्त्रियांचे श्रम हलके करते परीणामी त्यांचे ाारिरीक व माानसिक आरोग्य चांगले राहते या उलट प्रचंड वृक्षतोडीमुळे पावसाचे प्रमाण घटते , विहरी , तलसव व इतर जलाशय कोरडे पडतात परीणामी पिण्याच्या पाण्यासाठी स्त्रियांना मैलोनमैल पायपीट करावी लागते . याचे अतीशय दुरगामी परीणाम स्त्रियांच्या ाारिरीक व माानसिक आरोग्यावर होत असतात. सरपण आणणे , ोतीशी संबंधीत इतर कामे करणे ही स्त्रियांचीच कामे आहेत अशी साचेबंद धारणा रूढ झालेली असल्यामुळे पर्यावरणाचाी होणारी हानी आणि ऱ्हास यांचा सर्वात जास्त परीणाम स्त्रियांवरच होत असतो.

पर्यावरणीय स्त्रीवाद ही संकल्पना सामान्यत: ७० च्या दशकात प्रचलीत झाली. प्रसिध्द फ्रेंच स्त्रीवादी विचारवंत फ्रांको दुबा (Francois d Eaubonne) यांनी सर्वप्रथम Ecofeminism हा ाब्द वापरला . त्यांनी आपल्या लेखनातून स्त्रियांचे पर्यावरणाशी असलेले अतूट नाते व्यक्त केले आणि पाश्चात्य जगातील वर्चस्व प्रस्थापीत करण्याची भुमिका कशाप्रकारे स्त्रियांचे ो ाण करण्याबरोबर पर्यावरणाच्या ऱ्हासास देखील जबाबदार आहे याचे एकत्रीत विश्ले ाण करण्याचा प्रयत्न केला आहे त्यासाठी या तिन्ही मधील साम्यस्थळांचा ोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. बीना अग्रवाल या एक प्रख्यात पर्यावरणीय स्त्रीवाद मांडणारया विचारवंत आहेत. लिंगभाव आणि पर्यावरणवि ायक चर्चा : भारतातील अनुभव हा लेख त्यांनी १९९६ मध्ये लिहीला त्यामध्ये त्यांनी लिंगभाव आणि पर्यावरणवि ायक सहसंबंधांचा आढावा घेतला आहे. त्यांच्या मते पुरू ा हे संस्कृतीच्या जवळ असतात तर स्त्रिया या निसर्गाच्या जवळ असतात पितृस्ताक व्यवस्थेने संस्कृतीला प्रकृतीपेक्षा श्रे ठ मानल्यामुळे या व्यवस्थेत स्त्रियाही दुय्यम झाल्या. पर्यावरण आणि स्त्रियांची दडपशाही एकाच वेळी होत गेली त्यामुळे हे वर्चस्व झुगारण्याची जबाबदारी स्त्रियांची आहे.[३] पर्यावरणीय स्त्रीवादी दृ टीकोन हा स्त्रियांच्या ो ाणाचे धागे पर्यावरणीय ो ाणाशी जोडून त्यांना समग्र दृ टीकोनातून पाहतो. पर्यावरणाची होणारी प्रत्येक प्रकारची हानी ही स्त्रियांच्या ो ाणाचे एक नवे परीमाण प्रस्तूत करत असते. पर्यावरणीय स्त्रीवाद हा दृ टीकोन स्त्रियांचा विकास ही संकल्पना देखिल पर्यावरणाशी जोडूनच पाहतो. पर्यावरणीय स्त्रीवादातून निर्माण होणरा प्र्यर्यय सुध्दा कल्याणकारी दृ टीकोनापेक्षा जास्त संक्रमणात्मक हवा. त्यात विकास पर्यावरण आणि पुर्नवाटपाची प्रक्रिया यांची योग्य सांगड घातली गेली पाहिजे.त्यासाठी एका परीपक्व बदल प्रक्रियेची गरज आहे.[४] गॅब्रिएल डीट्रीच या एक प्रख्यात पर्यावरणीय स्त्रीवाद मांडणारया विचारवंत देखिल पर्यावरण आणि स्त्रिया यांची सांगड घालतात. स्त्रियासाठी ोतीतील कामे कयन उदरनिर्वाह करण्याचा प्र्याा न ट होत आहे तसेच नव्या रोजगार संधी निर्माण होत असल्या तरी त्या कायमस्वरूपी नाहीत आणि बरेचसे कामआरोग्याला घातक अशा स्वरूपाचे असते.[५]

पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी म्हणूनच स्त्रियांनी वेळोवेळी केलेल्या अनेक चळवळी आपणास इतिहासात पहावयास मिळतात इ.स. १७३०,राजस्थानातलं खेजडी गाव त्या ांत गावात अचानक बनेक माणसं आल्याचं अमृतादेवींना कळलं. जोधपूरच्या राजाच्या राजवाडयासाठी खेजडीची झाडे तोडायला ही माणसं आली होती. अमृतादेवींनी झाडे तोडायला विरोध केल्यानंतर त्याच्याकडे पैशांची मागणी कतण्यात आली. अशी मागणी पूर्ण करणे म्हणजे बि णोइ तत्वांचा अपमाण होता. अमृतादेवींनी आपले ीर देण्याची तयारी दाखवीली मात्र झाडे तोडण्यास असलेला विरोध कायम ठेवला. झाडे तोडण्यास आलेल्या कुऱ्हाडींनी त्यांचा बळी घेतला.त्यांच्या मुली आसू, रत्ना आणि भागी मागे हटल्या नाहीत त्यांनाही मरण पत्करावे लागले.[६] झाडांच्या रक्षणासाठी प्राणची आहुती देणारया या स्त्रियांची पर्यावरण संरक्षणातील भुमिका अमर ठरली. चीपको आंदोलन हे देखिल स्त्रियांची पर्यावरण संरक्षणातील कटीबध्दता दर्शविणारी

फार महत्वाची चळवळ होती. २६ मार्च १९७४ रोजी उत्तराखंडमधील रेनी या गावातील महिलांनी झाडे तोडायला विरोध केला. झाडांच्या रक्षणासाठी त्यांनी झाडाला मिठी मारून अर्थात चिकटून राण्याचा अहिंसक मार्ग अवलंबिला. त्यांच्या या आंदोलनाला चिपको आंदोलन असे म्हणतात. चिपको आंदोलनाच्या प्रेरणेतून संपूर्ण भारतात र्यावरण संरक्षणाचा आणि स्त्रियांच्या धाडसाचा एक नवा संदेश प्रसारीत होउन पर्यावरण संरक्षणाला चालना मिळाली.

लिंगभाव पर्यावरण आणि विकास

लिंगभाव पर्यावरण आणि विकास या बाबी देखिल परस्परांशी संलग्न असून त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो. विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वृध्दी अशा अर्थाने होणरी वाटचाल स्त्रियांच्या जीवनावर विपरीत परीणाम करत असते. वाढ आणि नफा या सूत्राभोवती गंफलेली वर्तमान जागजीक बाजारव्यवस्था ही निसर्ग, स्त्रिया आणि इतर समुदायाच्या ो णाखेरीज आपले अस्तित्व टिकवूच ाकत नाही. या व्यवस्थेला लोकांची केवळ उपभोक्ते म्हणून गरज असते आणि उपभोक्तेही असे की ज्यांच्या गरजा अपरीमीत आहेत, जे कणीच आता पुरे म्हणून थांबत नाहीत.[७] विकासासाठी मोठमोठया प्रकल्पांची उभारणी जणू काही अलिखीत सुत्रच बनले आहे. मात्र या मोठया प्रकल्पांचा स्त्रियांवर आणि एकुणच त्यांच्या कुटुंबावर होणरा परीणाम याकडे जाणिवपूर्वक होणरी डेळेझाक याकडे र्प्यावरणवादी स्त्रिवाद्यांनी लक्ष वेधले आहे. पर्यावरणीय स्त्रिवादाने आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारीत वर्चस्ववादी आणि निसर्गविरोधी विकास प्रकल्पांवर प्रश्नचिन्ह लावले विकास संरचना निसगर्गनुकूल आणि निसर्गाशी जोडून राहणरया जनसमुहांना आणि स्त्रियांना प्राधान्य देणरी करण्याची गरज प्रतीपादली.[८] नर्मदा बचाव सारख्या मोठया प्रकल्पांना होणरा विरोध या मागे र्प्यावरण संरक्षणाची एक भुमिका आहे.

पर्यावरणीय स्त्रिवादाच्या मर्यादा

स्त्रिया आणि पर्यावरण यांचे अतुट नाते मांडत असतांना त्याचे गौरवीकरण केले जाते असे दिसते. त्यातून मग स्त्रिला जुन्या पारंपारीक व्यवस्थेत कैद केले जाते या बाबीकडे दुर्लक्ष होते. या मांडणीतून लिंगभावाच्या दृ टीने काही मर्यादा पडतात स्त्रियांचे निसर्गाशी असलेले नाते व त्यांची नैसर्गिक ाक्ती यांचे उददातीकरण व गौरवीकरण केले जाते. असे केल्याने पाणि , इंधन , ोतीतील विशि ट कामे , मुलांचे संगोपन, घरकाम इ. बाबी स्त्रियांपुरत्याच मर्यादीत राहतात . या संबंधातील समस्या व जबाबदारीची भुमिका स्त्रियांकडेच सोपविली जाते. वस्तूत या समस्या फक्त स्त्रियांच्याच नसून सर्व कुटुंबाच्या आहेत.[९] पर्यावरण संरक्षण ही फक्त स्त्रियांची जबाबदारी नसून ती स्त्री आणि पुरू ा या दोघंचीही संयुक्त जबाबदारी आहे. पर्यावरणीय स्त्रिवादात स्त्रियांचे निसर्गाशी असलेले नाते व त्यांची नैसर्गिक ाक्ती यांचे उददातीकरण व गौरवीकरण केले जात असतांना समाजातील जात आणि वर्ग या व्यवस्थां मधून स्त्रियांच्या होणारया ो णकडे दुर्लक्ष होते. सामाजिक वि ामता, वंशवाद या वरही प्रकाश पडत नाही.

सारांश

लिंगभाव पर्यावरण आणि विकास या बाबी परस्परांशी संलग्न असून त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होत असतो. यांचा सामाजिक परिप्रेक्ष्यात अधिक सखोलपणे विचार होणे गरजेचे आहे. लिंगभाव या कोटीक्रमाचा विचार करत असतांना त्या संकल्पनेचा सामाजिक अवकाश अधिक ठळकपणे अधोरेखित होणे हे ही आवश्यक आहे. पर्यावरणीय स्त्रिवादात स्त्रिया आणि निसर्ग यांची परस्परपुरकता अधोरेखित केलेली असली तरीही पर्यावरण संरक्षण ही फक्त स्त्रियांची जबाबदारी नसून ती स्त्री आणि पुरू ा या दोघंचीही संयुक्त जबाबदारी आहे. या सामूहिक जबाबदारी मधुनच विकासाचे नवे वास्तववादी र्प्याय खुले होतील असा ठाम विश्वास लिंगभाव पर्यावरण आणि विकास या दृ टीकोनातून व्यक्त होतांना दिसतो.

संदर्भ

१ . मोहंती सुगता, विकासाच्या प्रक्रियेतील स्त्रीप्रश्न, स्त्री अभ्यासकेंद्र , पुणे विद्यापीठ, पृ.१५
२ . मोहंती सुगता, विकासाच्या प्रक्रियेतील स्त्रीप्रश्न, स्त्री अभ्यासकेंद्र , पुणे विद्यापीठ, पृ.
३ . करमरकर प्रिती, सामाजिक विकासाचे र्प्यवरण आणि र्प्यापरणस्नेही विकास , मिळुनी सारया जणी.
४ . मोहंती सुगता, विकासाच्या प्रक्रियेतील स्त्रीप्रश्न, स्त्री अभ्यासकेंद्र , पुणे विद्यापीठ, पृ

५. उपरोक्त पृ.१९
६. करमरकर प्रिती, सामाजिक विकासाचे पयर्यवरण आणि पर्यापरणस्नेही विकास , मिळुनी सारया जणी.
७. मिस मारिया व वंदना शिवा , पर्यावरणवादी स्त्रीवाद , काली पब्लिकेशन्स फॉर विमेन, नवी दिल्ली,१९९३ पृ.६२
८. धारवाडकर सुनिती, स्त्रिया आणि निसर्ग पर्यावरणीय स्त्रीवादाचे विविध पैलू.
९. उपरोक्त